

ƏLİBƏY HÜSEYNZADƏNİN BƏDİİ İRSİ MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN FƏLSƏFİ ƏSASI KİMİ

Teatrşünaslıq bir elm kimi 1950-ci illərdə formalaşsa da, bəzi teatr mücahidləri haqqında elmi-nəzəri tədqiqatlar yalnız müstəqillik dövründən aparılmağa başlanmışdır. Belə teatr mücahidlərindən biri də XX əsr Azərbaycan-türk ictimai-fikrinin ən görkəmli nümayəndələrindən olan alim, həkim, rəssam, şair, tənqidçi Əlibəy Hüseynzadədir. O Əli bəy ki, yetmiş il sovet ideologiyasının basqısı altında burjuva millətçisi damğası ilə adının çəkilməsi, yaradıcılığının öyrənilməsi qadağan olunmuşdu. Çox şükür ki, bu gün müstəqil dövlətimizdə mədəniyyətimizin, teatr tariximizin unudulmuş, yasaq olunmuş səhifələri yenidən sərf-nəzər edilir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda yeni milli ədəbi-bədii düşüncə tərz, mənəvi intibah o dövrdə nəşr olunan bir sıra jurnallarda, yaranan maarif cəmiyyətlərində fəaliyyət göstərən ziyalılarımızın əsərlərində geniş yer almışdı. Xalqın milli özünüdərk və özümütədsiqində “Molla Nəsrəddin” realizmin, “Füyuzat” isə romantizmin yaradılmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır.

1904-1910-cu illərdə Azərbaycan ədəbi mühitində və teatrında yeni keyfiyyət və xüsusiyyətlər yaranırdı ki, bunların da hər biri Əlibəy Hüseynzadənin və onun həmfikirələrinin fəaliyyətilə bağlıdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda maarif cəmiyyətləri, teatr truppaları “Nicat”, “Səfa”, “Səadət”, “Müsləman Xeyriyyə Cəmiyyəti” ədəbi tənqidlə məşğul olan dərnəklər yaranırdı. “Həyat” qəzetinin davamı kimi nəşr edilən “Füyuzat” nəcmuəsindəki məqalələrində Əli bəyin xalqın maarif və mədəniyyətinin inkişafında böyük fayda verə biləcək zəngin kitabxana yaratmaq istəyi tez-tez səslənirdi. Bunun əsasında isə milli teatrımızı dünya klassik dramaturgiyası nümunələri ilə zənginləşdirmək ehtiyacının təmin edilməsi dayanırdı. Həmin illərdə repertuar kasadlığına münasibət bildirən Əli bəy Hüseynzadə M.F.Axundovdan sonra yaranan boşluğu doldura bilən səhnə əsərlərinə ehtiyac olduğunu vurğulayırdı. O, milliteatrımızın tərəqqisini repertuar zənginliyində görür və gənc mühərrirləri teatrı heç olmasa dilimizə və fəlsəfəmizə uyğun tərcümə və təbdil əsərləri ilə təmin etməyə səsləyirdi.

Böyük çətinliklərə sinə gərən teatr fədailərinin həyatlarını bu şərəfli yola həsr etmələrini Əlibəy Hüseynzadə özünün “Qırmızı qaranlıqlar içində yaşıl işıqlar” məqaləsində “Yaşıl işıqlar” adlandırmışdır. “Yaşıl işıqların” xalqımızın gələcəyini “qırmızı qaranlıqlardan” qorucağına inanan Əli bəyin bütün yaradıcılığında müasir problemlərə tarixiliyin parametrlərində aydınlıq gətirilmişdir. Elə bu baxımdan onun teatrla bağlı nəzəri-estetik fikirlərində tarixi faktlar və bu faktlara münasibət ilk planda dayanmışdır. Əli bəy məktəbi, mətbuatı və teatrı “yaşıl işıqlar” adlandırırdı. O, çox əhatəli və olduqca böyük mənalı ideyaları, özünün əsas prinsipləri olan elmi, maarif və mədəniyyəti milli inkişafımızın əsas şərti kimi qiymətləndirilmişdir.

Milli romantik teatrımızın formalaşmasında və doğru ideya-estetik istiqamət almasında Əlibəy Hüseynzadənin xidmətləri danılmazdır. Az sözlə çox fikir söyləməyin mahir ustası olan Əlibəy Hüseynzadənin “Şiller” məqaləsi və “Səhni-tamaşada müqəddəmə” əsəri milli teatrımızın XX əsrin əvvəllərində böhranlı vəziyyətdən çıxış yollarına həsr edilmiş elmi-nəzəri konsepsiyalar sayıla bilər. Bu konsepsiyalarda yeni forma və üslub axtarırları yoluna çıxan milli teatrımıza və onun fədailərinə doğru yolla göstərilmiş məzmun, forma, mövzu və ideya baxımından yeni milli dramaturgiyanın yaranması üçün tarixi və ideoloji təkliflər, fikirlər irəli sürülmüş, yeni ədəbi mühit üçün əsaslı zəmin yaradılmışdır.

Sözəgədən illərdə Hüseyn Ərəblinskinin yaradıcı uğurları, romantik qəhrəman yaratmaq qüdrəti həm o dövrün dramaturqlarının, həm də teatr tənqidinin nəzəri-diqqətini cəlb edirdi. 1907-ci ildə Ə. Haqverdiyev “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” faciəsini tamamlayıb teatra təqdim edir. Bir il sonra əsər H. Ərəblinskinin rejissorluğu ilə tamaşaya qoyulur. Baş rolu da Hüseyn özü ifa edirdi. Tiflis şəhərinin “Kazyonni” teatrında uğurla keçən tamaşa haqqında mətbuatda geniş yazılar dərc olunur. Lakin bəzi tənqidçilər Ə. Haqverdiyevə qarşı hücumla keçirlər. “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” əsərini “zəif”, “ləyaqətsiz” bir əsər, dramaturqu isə “ucuz şöhrət dalınca qaçan”, “faciənin nə olduğunu anlamayan”, “türk dilini bilməyən”, “elmdən bixəbər adam” adlandırırlar. Bu hücumları dəf etmək məqsədi ilə Əli bəy Hüseynzadə Qacarlarla bağlı silsilə oçerklərini yazdı. Qərəzli tənqidçilərə ən tutarlı cavabı isə “Siyasəti-fürusət” traktatı oldu.

Əlibəy Hüseynzadənin 1907-1910-cu illərdə “İrşad”, “Tərəqqi” və “Həqiqət” qəzetlərində oçerklər şəklində çap etdirdiyi “Siyasəti-fürusət” əsəri – ideya teatrı XX əsrin ilk onilliyində milli teatrımızda yaranması labüd olan

yeni forma və üslubun ideya özülü kimi təhlil olunur. İndiyənə qədər teatr nəzəriyyəçiliyinin diqqətini cəlb etməyən bu bədii-fəlsəfi traktatda həm romantizm və simvolizm teatr estetikaları, həm tarixi faktların və mövzuların yığcam forması şəklində, həm də teatraşdırılaraq təqdim edilmişdir. Bu əsərdə müəllif hədəf seçdiyi hər bir hadisəni, obrazı əhatəli şəkildə və maraqlı bədii formada təsvir etmişdir. Əsər dramaturqlar üçün bədii materiallar, mövzular toplusu olmaqla yanaşı, rejissorlar üçün də forma və üslub baxımından zəngin ideya mənbəyidir. Burada hər bir obrazın xarakteri, qrimi, geyimi təsvir edildiyi kimi, hadisələrin daha təsirli görünməsinə xidmət edən maraqlı musiqi və səhnə tərtibatı ilə də diqqəti cəlb edirdi.

“Siyasəti-fürusət” əsərində istibdad rejiminin ifşası, milli azadlığın tərənnümü bir sıra obrazların timsalında öz ifadəsində tapmışdır. Müsbət və mənfi obrazların arasında gedən gərgin mübarizə xəttində müsbət tərəfdə Kəyumərs-Skilet, mənfi tərəfdə Pruşkeviç-Kölgə və “mollalar” hadisələrin açılmasında əks tərəflər kimi iştirak edirlər. Burada Kəyumərs obrazı müəllif Əli bəyin özünün obrazıdır ki, aparıcı qismində təqdim edilmiş hadisələrin ardıcılıqla izah edir. Belə şərti ifadə vasitələrindən Şərq teatrında hələ qədim zamanlardan istifadə olunması Əli bəy Hüseynzadənin Şərq teatrının estetik prinsiplərini gözəl bildiyini bir daha təsdiq edir.

İskəndərin əlindəki aynanı Əlibəy Azərbaycan teatr sənətinin simvolik obrazı kimi təqdim edir və Kəyumərsin vasitəsi ilə onu İskəndərin əlindən qoparıb almaqla, artıq Azərbaycanda Esxil kimi faciənevislərin yetişəcəyinə əminlik bildirirdi. “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” faciəsinin 1908-ci ildə Tiflis “Kazyonni” teatrındakı ikinci tamaşasından sonra Tiflis Azərbaycan icması başçısının səhnəyə qalxıb H. Ərəblinskiyə gümüş çərçivəyə salınmış gözəl bir güzgü hədiyyə edir. Teatr sənətinin gələcəyinin bir güzgü simvolunda böyük faciə aktyoru Hüseyn Ərəblinskiyə təqdim olunması təbii ki, Əlibəy Hüseynzadənin fikirləri ilə üst-üstə düşür. Burada həm də romantizm və simvolizm cərəyanlarının Azərbaycan teatrında artıq başlanması prosesinə işarə edilir.

Bu əsərdə Əli bəy həm teatr tarixçisi, həm estetik, həm tənqidçi, həm dramaturq, həm də novator rejissor kimi öz fikirlərini əyaniləşdirmişdir. Eyni zamanda, milli dramaturgiyamızın qarşısında dayanan gərəkli vəzifələri, sənətin əsas şərtlərindən olan tarixiliyin müasirlik kontekstində həlli yollarını, teatrın inkişaf mərhələlərini şərtləndirən romantizm, simvolizm, absurd və digər cərəyanların estetik prinsiplərini nəzəri və təcrübi cəhətdən aydınlaş-

dırmağa çalışmışdır. Əlibəy Hüseynzadə milli teatrımızda dekatentizm (simvolik, şərti) cərəyanının nə vaxtsa özünə önəmli mövqe tutacağına inanırdı və bu səbəbdən kağız üzərində bir sıra tamaşa maketləri yaratmışdır ki, bu maketlər də şərti teatr estetikası prinsiplərinə əsaslanırdı. Əli bəy şərti teatr estetikası üslubunda “rəsm etdiyi” “Nadir şah”, “Ağa Məhəmməd Şah Qacar”, “Fətəli şah” və digər tamaşaların musiqisi, səhnə tərtibatı, aktyor ifası və komponentləri barədə qısa şərhlər verir. Müəllif bu xüsusda mülahizələrini Aysedora Dünkanın yaradıcılığına ekskurs etməklə daha da dərinləşdirir. Belə ki, Aysedora məsələsinin 1908-ci ildə dövrün ziyalılarının yadına salan Əlibəy Hüseynzadənin dünya mədəniyyətinin diqqətlə izləməsi, teatr və sənətlə bağlı yeni qazanılmış diqqətə çatdırılması da bica yerə deyildi. Əlibəy Hüseynzadə qabaqcıl dünya teatr təcrübələrindən gətirdiyi misallarla bahəm, rejissor və aktyorları öz qəm köklərindən qopmamağa çağırırdı.

Əlibəy Hüseynzadənin teatr estetikası ilə bağlı fikirlərində diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri də onun münasibət bildirdiyi hər hansı bir problemi ümumiləşdirilmiş formada təqdim etməyi bacarması idi. O, hər hansı şərti-simvolik səhnələrində müasir dünyanın siyasi-ictimai və mədəni-sosial inkişafının həlli problemlərinə kompleks şəkildə münasibət bildirirdi. Məhz bu səbəbəndir ki, Əlibəy Hüseynzadə göstərmək istədiyi bu teatral səhnəciklərin ümumilikdə adını “Siyasəti-fürusət” qoymuşdur. Siyasətdə uduzmuş, fürsəti qaçırılmış qoca Şərqin mövcud problemlərinin keçmişlə bu gününün kontekstində əyaniləşdirməyə çalışan Əlibəy Hüseynzadə bu əsərini şərtliliklər üzərində quraraq, həm müasir dövrün dəbdə olan teatr metodunu, həm də bu metod üçün bədii əsərlərin yaranmasına yol göstərən maraqlı tarixi mövzuların zəngin bazasını yaratmışdır.

Proqram xarakteri daşıyan “Siyasəti-fürusət” əsərinin aparıcı xəttində Şərqlə Qərb arasında gedən gərgin ideoloji mübarizənin əsil mahiyyətinə aydınlıq gətirmək üçün teatr sənətindən istifadə edilməsi məsələsi dayanmışdır. Yəni, burada əsərin əsas məqsədində bir tərəfdən dramaturgiyada tarixilik prinsiplərini müasir problemlərin kontekstində ümumiləşdirmək yolu ilə yeni və orijinal əsərlər yazıb teatrın repertuarını zənginləşdirmək məsələsi, digər tərəfdən isə rejissorların yeni üslublara müraciət etməsi, teatr estetikasında yeniliklər yaradılması, hazırlanan tamaşaların uğuru üçün güclü aktyor heyətinin yetişdirilməsi məsələsinə münasibət bildirilmişdir.

“Siyasəti-fürusət” əsərindəki hər bir obraz, bədii tarixi qəhərəmanlıq nümunələri, konkret hadisə, şəxsiyyət məsələlərinə verilən obyektiv dəyər

gələcək ədəbi mövzuların özəyini təşkil etmiş, Azərbaycan dramaturgiyası və teatrının yeni istiqamətdə formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Millətini “qırmızı qaranlıqlardan” qorumağa çalışan Əli bəy Hüseynzadə öz mövqeyində qəti və dönməz idi. Ən böyük arzusu türkü və islam dünyasını bir görmək olan Əli bəyin hələ XIX əsrin sonlarında “İttihad və tərəqqi” fırqəsinin əsas məramnaməsini hazırlayarkən turançılıq, türkçülük və islamçılığın vəhdətini əsas götürmüşdü. Sonralar “türkləşmək, islamlaşmaq və müasirləşmək” kimi ümumiləşdirilən bu şüarın qayəsi isə “İslam bayrağı altında türk olaraq inkişaf etmək” demək idi. Milli romantik teatrımızın formalaşmasında və doğru ideya-estetik istiqamət almasında Əlibəy Hüseynzadənin xidmətləri danılmazdır. Az sözlə çox fikir söyləməyin mahir ustası olan Əlibəy Hüseynzadənin “Şiller” məqaləsi, “Səhni-tamaşada müqəddəmə” əsəri və “Siyasəti-fürusət” fəlsəfi traktatı milli teatrımızın XX əsrin əvvəllərində keçirdiyi böhranlı vəziyyətdən çıxış yollarına həsr edilmiş elmi-nəzəri konsepsiyalar olaraq əvəzsiz elmi sərvət kimi tarixdə qalacaq və gələcəyin yeni elmi tədqiqatlarının nəzəri-konseptual mənbəyinə çevriləcəkdir.

Açar sözlər: Əlibəy Hüseynzadə, estetik baxışlar, milli teatr, “Füyuzat” jurnalı, romantizmin əsasları.

ƏDƏBİYYAT:

1. Əlibəy Hüseynzadə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2007.
2. Əlibəy Hüseynzadə. “Siyasəti-fürusət” (Ofeliya Bayramlının tərtibarında). Bakı, Elm, 1994.
3. Məsməxanım Qubadova. Əlibəy Hüseynzadə və teatr. Bakı, Gənclik, 2011.

Нармина Агаева (Азербайджан)

Художественное наследие Алибека Гусейнзаде как философская основа национального самосознания

В статье затрагивается социально-культурная значимость выдающегося просветителя, литератора, поэта, художника, критика Алибека Гусейнзаде, его деятельность как главного редактора журнала «Фиюзат». Автор анализирует его театральные-эстетические взгляды, их роль в литературно-культурном движении, исследует формирование идейно-

эстетических концепций «Фиюзата» и создание философских основ романтизма в национальном театре на основе таких статей, как «Зеленый свет в красной темноте», «Шиллер», «Сиясетифирусет» и др.

Ключевые слова: Алибек Гусейнзаде, эстетические взгляды, национальный театр, журнал «Фиюзат», основы романтизма.

Narmina Agayeva (Azerbaijan)

Alibay Huseynzade's artistic heritage as philosophic basis of national self-consciousness

In the given article the author touches upon the social-cultural significance of the outstanding educator and literary man Alibay Huseynzadeh, his activity as a man editor of the magazine "Fiyuzat". N. Agayeva analyses the theatrical-aesthetic views of Alibay Huseynzadeh, their role in the literary-cultural movement, investigates the forming of the idea-aesthetical conceptions of "Fiyuzat" and the creation of the philosophical fundamentals of romanticism in national theatre on the basis of the different articles "Shiller", "Siyaseti firuset".

Key words: Alibay Huseynzade, aesthetic views, national theatre, magazine "Fiyuzat", fundamentals of romanticism.